

אות

כתב עת לספרות ולתיאוריה

08 גיליון
2018 סתיו

עורכים מיכאל גלוזמן, מיכל ארבל, אורי ש. כהן
מערכת מייעצת אבנר הולצמן, חנה נוה, מנחם פרי, חנה קרונפלד, עוזי שביט
חברי המערכת חן אדלסבורג, גיא ארליך, איל בסן
עריכת טקסט דינה הורביץ
עריכה גרפית מיכל סמורקוביץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי באוניברסיטת תל אביב
על העטיפה: אהרון, יואל ויעקב שבתאי (באדיבות ארכיון יעקב שבתאי, מרכז קיפ לחקר התרבות והספרות העברית,
אוניברסיטת תל אביב)

המאמרים המתפרסמים בכתב העת אות עוברים הליך של שיפוט ומבוססים על כללי המחקר האקדמי

ot.kipp@gmail.com

© 2018 כל הזכויות שמורות למערכת אות, מרכז קיפ לחקר הספרות והתרבות העברית, בניין רוזנברג, אוניברסיטת תל אביב,

תל אביב 6997801

הוצאת הקיבוץ המאוחד, ת.ד. 2104, בני ברק

נדפס ברפוס אלינר

תנועה ללא השלמה ההווה הרחב של הנס אולריך גומברכט

נעם פינס

שלושת הפרקים המתורגמים כאן לקוחים מספרו של הנס אולריך גומברכט, *Our Broad Present* (ההווה הרחב), שראה אור ב־2014. גומברכט הוא הוגה, תיאורטיקן של הספרות ואחד האינטלקטואלים הבולטים בימינו. תחומי המחקר האקדמי שלו רחבים ומגוונים, והם כוללים שפה וספרות צרפתית, איטלקית, ספרדית, גרמנית ופורטוגזית, פילוסופיה קונטיננטלית, פילולוגיה, תרבות עכשווית וספורט. בארבעים השנים האחרונות הוא פרסם למעלה מאלפי ספרים ומאמרים, ואלה תורגמו לעשרים שפות. מובן מאליו שלא ניתן לכלול גוף מחקר עצום זה, המתפרש על טקסטים מימי הביניים ועד ימינו, תחת הגדרה או כותרת אחת, אולם כפי שגומברכט עצמו מעיד בפרקים שלפנינו, התמה המרכזית החוזרת שוב ושוב בהגותו ובמפעלו הביקורתי היא שאלת הנוכחות (*Präsenz*). עבור גומברכט, הנוכחות – כלומר ההווה הקונקרטי הנטועה בחדר־פעמיות של הכאן והעכשיו – היא נקודת ההתחלה לחשיפת ההקשרים הפילוסופיים, האסתטיים והטקסטואליים שבהם הוא עוסק. כך, למשל, הספר *In Living on the Edge of Time*: 1926 (ב־1926: לחיות בקצה הזמן) מנכיח את מגוון ההקשרים החווייתיים המתקיימים בנקודה מסוימת בזמן ההיסטורי; החיבור *In Praise of Athletic Beauty* (בשבח היופי האתלטי) עוסק בקשר שבין נוכחות פיזית לחוויה אסתטית, והספר *The Powers of Philology* (כוחות הפילולוגיה) עוסק בתשוקה להנכיח בהווה את העבר של היצירה הספרותית תוך התייחסות לביצועים שונים של היצירה ולגרסאות מתחדשות.

בספר ההווה הרחב עוסק גומברכט בשאלת הנוכחות בהקשר של היחס המשתנה להווה ולחוויית הזמן ההיסטורי ומאבחן תמורה בקטגוריות היסוד של החלל והזמן

שדרכן מתארגנים תפיסות עולם, אידיאולוגיות ואופני התנהגות – תמורה שהחלה לתת את אותותיה בחברה ובתרבות המערבית בעשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה. בעקבות חוקר הספרות מיכאיל בכטין מכנה גומברכט את מטריצת החלל-זמן שבה מתפרש ההווה בתצורותיו השונות בשם "כרונוטופ". עם זאת, לעומת תורתו של בכטין, שבה כרונוטופים שונים מופיעים בז'אנרים ספרותיים שונים, אצל גומברכט ההבדל בין כרונוטופ לכרונוטופ נעוץ באופנים שבהם בני אדם ממקמים את פעולותיהם על צירי החלל והזמן בתקופות היסטוריות שונות. בתיאור קשרי הגומלין בין חלל לזמן באפיון החוויה ההיסטורית גומברכט מסתמך על ריינהרט קוסלק, ההיסטוריון והוגה הדעות שבעקבות היסטוריוזציה של תפיסות הזמן, המחשבה והתודעה ההיסטוריות במודרנה טען כי חוויית "הזמן ההיסטורי" השתרשה בצורה כה עמוקה בתרבות ובחברה המערבית עד כי נהוג לזהותה בטעות עם אופיו של הזמן עצמו. ניתוחי של קוסלק לא התמקדו בהבדלים האובייקטיביים שבין תקופה היסטורית אחת לשנייה אלא באופן שבו מהלך הזמן ההיסטורי נחוה בדרכים שונות בנקודות ציון שונות בחלל ובזמן. קוסלק תיאר את אופי החוויה ההיסטורית דרך שתי קטגוריות הרמנויטיות, "מרחב ניסיון" (Erfahrungsraum) ו"אופק ציפיות" (Erwartungshorizont).¹ הקטגוריה "מרחב ניסיון" עניינה נוכחותו של העבר בהווה במוכן זה שהניסיון כולל אירועים מן העבר שהופנמו והם ממשיכים להתקיים בזיכרון ובתודעה, ואילו הקטגוריה "אופק ציפיות" עניינה נוכחותו של העתיד בהווה: מה שעדיין לא התרחש וטרם נחוה אך משפיע על פעולותינו במרחב ובזמן.

טענתו המרכזית של קוסלק בנוגע למודרנה היא שבמעבר מן המאה השמונה עשרה למאה התשע עשרה – וליתר דיוק, בתקופה שבין 1780 ל-1830 – הלך והתרחב הפער שבין מרחב הניסיון לאופק הציפיות, עד שהעת החדשה (Neuzeit) נחוותה פשוטו כמשמעו כ"זמן חדש" (neue Zeit), ככרונוטופ שנפער בו פער חסר תקדים בין ניסיון העבר לבין הציפיות מן העתיד.² בתקופה הטרומ-מודרנית, אופק הציפיות מן הזמן ההיסטורי נתפס כחזרה על ניסיון העבר של דורות קודמים. אמנם אירועים חריגים, כגון מסעות הצלב והמהפכה הקופרניקאית, הציבו אתגרים בפני הכרונוטופ הטרומ-מודרני שבו אופק הציפיות עלה בקנה אחד עם מרחב הניסיון, אולם קוסלק טוען כי לאסכטולוגיה הנוצרית היה תפקיד מרכזי בתיחום אופק הציפיות במסגרת של גבולות ברורים וידועים מראש. כך נותר העתיד ככול בחווייתם של בני התקופה למרחב הניסיון של העבר. במודרנה, לעומת זאת, הזמן ההיסטורי נתפס כתוצר של

1. Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1979, p. 356
 2. שם, עמ' 359.

התערבות אנושית, ואירועים מכוננים כגון המהפכה הצרפתית או המהפכה התעשייתית שינו באורח חסר תקדים את התנאים הבסיסיים המתקיימים בהווה. בהתאם לכך, אופק הציפיות מן העתיד, שנחווה כעת כבלתי צפוי וכפתוח למגוון אפשרויות, החל להשתחרר מן התלות המסורתית במרחב הניסיון של העבר. בסוף המאה השבע עשרה ולאורך המאה השמונה עשרה העניקו הוגי הנאורות, כגון גוטפריד וילהלם לייבניץ, ז'אן ז'אק רוסו, עמנואל קאנט וגוטהולד אפרים לסינג, תוקף פילוסופי להנחה בדבר יכולתם של בני אדם לעצב ולשפר את עצמם באמצעות התהליך ההיסטורי, ובכך פתחו את אופק הציפיות החדש של ה"קדמה". במחשבת הנאורות, האסכטולוגיה הוחלפה בעתיד הנתפס כאופק פתוח ובלתי מוגבל של אפשרויות. במקביל, מהלך הזמן ההיסטורי הובן כתהליך של התפתחות אבולוציונית, והבדלים גיאוגרפיים וחברתיים נתפסו כשלבים א־סינכרוניים בהתפתחות ההיסטורית של הפרט והקולקטיב האנושי. בספרו ההווה הרחב בוחן גומברכט את הכרונוטופ שתיאר קוסלק, "הזמן ההיסטורי", בהקשר הפילוסופי של הקונקרטיזם החד-פעמית של ההווה, כלומר של שאלת הנוכחות. בהקשר זה גומברכט טוען כי אף על פי שכרונוטופ זה עדיין מנחה במידה רבה את האופן שבו אנו חושבים ומדברים על ההיסטוריה, שאלת הנוכחות שופכת אור על צמיחתו של כרונוטופ חדש שהשפעותיו מורגשות בעיצוב מרחב הניסיון ואופק הציפיות שלנו כיום. במקום לחוות את העתיד כאופק ציפיות פתוח, אנו נוטים לחוות אותו כממד של אי־ודאות וכאיום הולך ומתקרב. ניתן לחשוב על כמה דוגמאות מן ההווה התורמות לשינוי זה בתפיסת העתיד ולראייתו כאופק סגור של קטסטרופות ואסונות: התחממות גלובלית, אי־שוויון חברתי וטרור בינלאומי. בד בבד עם שינוי היחס אל העתיד, גם ביחסנו אל העבר מתחוללים שינויים מרחיקי לכת. כרונוטופ "הזמן ההיסטורי" התאפיין בניסיונות חוזרים ונשנים להתנתק מן העבר כנקודת התייחסות רלוונטית להווה, אולם כיום אנו מגלים כי לא ניתן להשתחרר בקלות מן העבר. הודות לשירותי דיגיטציה, אינטרנט ומערכות זיכרון אלקטרוניות, ההווה שלנו מוצף בזמני־עבר המלווים אותנו כחלק בלתי נפרד מן הסביבה שבה אנחנו חיים. כך, טוען גומברכט, "בין זמני־העבר המציפים אותנו לבין העתיד המאיים, ההווה נעשה לממד של בו־זמניות הולכת ומתפשטת". במילים אחרות, ההווה אינו נחוה עוד כרגע חולף הנבדל ממרחב ניסיון שאבד עליו הכלח ומוביל לאופק ציפיות פתוח של תחזיות ואפשרויות אלא כנקודה הולכת ומתרחבת בזמן שאליה קורסים ניסיון העבר ואופק הציפיות של העתיד.

התצורה הכרונוטופית הנוכחית של ההווה, שגומברכט מכנה "ההווה הרחב", אינה מבנה סטטי אלא דינמי, כפי שניתן להיווכח מהתבוננות במגוון תופעות עכשוויות כדוגמת גלי הרטרו באופנה, בעיצוב ובמוזיקה, פרויקט "גוגל ספרים", המנגיש לקוראים

טקסטים בהיקף חסר תקדים, או ארכיוני התצלומים והווידיאו כתחום הפרטי וכזה המוסדי. באורח פרדוקסלי, הדינמיות של "ההווה הרחב" מושגת על ידי העלאה מחדש חוזרת ונשנית של העבר. אולם העבר המסתפח להווה דרך האמצעים הטכנולוגיים אינו מופיע כנרטיב אחיד, שלם והרמוני אלא כריבוי של נקודות-עבר שונות שאינן מתיישבות זו עם זו. התפרקות הנרטיב האחיד של העבר, שאפיין את כרונוטופ "הזמן ההיסטורי", וקריסת אופק הציפיות מן העתיד, מקשות עלינו לפעול בהווה מתוך ההנחה שפעולותינו יניבו בעתיד תוצאות חיוביות. למעשה נוצר ניגוד חריף בין הדינמיות של ההווה, המבוססת על הטמעה הולכת וגוברת של זמני-עבר, לבין הסטטיות של ההווה, המתגלה ביחס לאופק הציפיות מן העתיד. ניתן אפוא לומר שאנו "לכודים" ב"הווה רחב" שהוא אתר של תנועה או התניידות-ללא-השלמה. תיאור זה אינו חף מנימה פסימית שמשתמע ממנה כי הווה זה אינו אלא "חדר ההמתנה לקץ הימים של ההיסטוריה העולמית", כפי שהעירה אחת ממבקריותו של גומברכט.³ אולם תיאור "ההווה הרחב" אצל גומברכט אינו רק שלילי, שכן הוא מאבחן צורה חדשה של התייחסות עצמית, המופיעה בעקבות עלייתו של הכרונוטופ החדש. במקום הסובייקט הקרטזיאני שחי ב"זמן ההיסטורי" שבו התאפשר לתודעה להתכוון אל העתיד, הכרונוטופ החדש מאפשר את עלייתו של סובייקט חדש שאינו מוגדר עוד על ידי הרוח, הנפש או התודעה אלא על ידי הגוף, החושים והקיום הפיזי. סובייקט זה אינו נבדל מן האובייקטים המקיפים אותו מכיוון שהוא התמזג ללא השב לתוך מערכות זיכרון אלקטרוניות והוא מוקף באמצעי תקשורת דיגיטליים שפעולתם מערערת את התיחום החד-משמעי בין תודעה לחומר ואת ההבחנה בין פעולה גופנית לבין תקשורת ממוחשבת.

3. Aleida Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen? Aufstieg und Fall des Zeitregimes der Moderne*, Hanser, Munich 2013, p. 255